

ĮVADAS

Lietuvos dailės istoriografijoje beveik nieko nerašyta apie Pirmojo pasaulinio karo laikotarpį (toliau I PK). Mano tyrinėjimų sritis yra Naujausių amžių Vilniaus dailė: XIX–XX a. sandūros multikultūrinis meninis gyvenimas, dailininkų kūryba pristatyta monografijoje *Vilniaus dailė XX a. pradžioje*¹. Tyrimą tęsia ši knyga, apimanti vėlesnį, 1914–1918 m., laikotarpį. Knyga atsirado iš smalsumo, noro sužinoti, kas dėjosi Vilniaus mene per karą, koks buvo jo dailės laukas, dalyviai, ką jie kūrė, koks menas rodytas publikai, kaip žiūrėta į meno paveldą. Gali kilti klausimas, ar įmanoma kalbėti apie meninį gyvenimą okupuotame mieste? Mieste, kuris neteko daugybės gyventojų², kurį užplūdo pabėgėliai, kuriame miestiečiai badavo, šalo, prarado darbą ir pragyvenimo šaltinį. Daugybė jų virto elgetomis, moterys – prostitutėmis, vaikai – našlaičiais, prieglaudų išlaikytiniais. Šių socialinių negandų būta ir anksčiau, tačiau karas jas pavertė masinėmis. Ar būta meno paralyžiuotame užfrontės mieste, apimtame nerimo, baimės, nežinios, nukamuotame okupantų suvaržymų, kontribucijų, gaudynių prievartiniams darbams, kuriame mirtis nuo išsekimo, ligų buvo kasdienybė? Vis tik ir trauminėmis, smurto sąlygomis menininkai kūrė. Iš I PK laikotarpio išliko didžiulis Vilniuje sukurtų vaizdų ir su miestu susijusių vaizdinių korpusas. Jis prašosi pažinimo, analizės, įvertinimo.

Monografijos objektas yra dailė, dailės praktikos ir meninis gyvenimas Vilniuje ekstremaliomis karinio konflikto, okupacijos aplinkybėmis. Norint suprasti to meto kūrybą ir dailės padėtį, reikėjo pažinti bendrą kultūrinę, istorinę situaciją bei imtis platesnės, ne menotyrinės užduoties – rekonstruoti karo metų Vilniaus gyvenimo kontekstą, daugiatautės bendruomenės kasdienybę, istorinių, politinių, socialinių įvykių poveikį miesto raidai. Chronologinės tyrimo ribos apima laikotarpį nuo 1914 m. liepos, kai prasidėjo karas, iki jo pabaigos, 1918 m. lapkričio 11 d. pasirašytų Kompjeno paliaubų tarp Vokietijos ir Antantės bloko³. Į tyrimą nepateko laikotarpis po 1918 m., kai užvirė kovos už Vilnių tarp lietuvių, lenkų, bolševikų bei vėlesnė miesto istorinė, kultūrinė raida; atsiribota ir nuo karo atminties įamžinimo pokario mene.

2018 m. sukako šimtas metų nuo I PK pabaigos. Tai buvo pirmasis masinio žmonių naikinimo karas, įtraukęs visą pasaulį, pražudęs milijonus, pakeitęs

- 1 Laima Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX a. pradžioje*, Vilnius: Baltos lankos, 2002; *Art in Vilnius 1900–1915*, Vilnius: Baltos lankos, 2008.
- 2 1897 m. Rusijos imperijoje vykdyto gyventojų surašymo metu Vilniuje gyveno 154,5 tūkstančiai gyventojų (*Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*, под ред. Н. А. Тройницкого, Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1897, вып. 2, р. 6), o pagal 1916 m. okupacinės vokiečių valdžios surašymą – 138, 8 tūkstančiai (Michał Brensztejn, *Spisy ludności m. Wilna za okupacji niemieckiej od d. 1 listopada 1915*, Warszawa: Warszawska drukarnia wydawnicza, 1919, p. 24). Vilnius XX a. pradžioje vystėsi gana intensyviai, tad karo išvakarėse jame turėjo būti daugiau gyventojų nei 1897 m. Tai leidžia daryti išvadą, kad I PK metais miestas neteko apie kelis dešimčių tūkstančių gyventojų.
- 3 Knygoje datos pateikiamos pagal tuometinį laiko skaičiavimą: Rusijos imperijos laikotarpiu – pagal Julijaus kalendorių, kaizerinės Vokietijos okupacijos laikotarpiu – pagal Grigaliaus kalendorių.

Europos geopolitinį žemėlapi. Kare dalyvavo Antantės blokas, kuriam priklausė Didžioji Britanija, Prancūzija, Rusija, Italija, JAV, Serbija, Japonija, Belgija, Graikija, Rumunija, Portugalija, Brazilija, kovoję prieš Centrinų valstybių sąjungą, sudarytą iš Vokietijos, Austrijos-Vengrijos, Osmanų imperijos, Bulgarijos. Karas sužlugdė senąją pasaulio tvarką: jo išvakarėse Vakarų Europa klestėjo ir staiga žemyno ekonominis, kultūrinis, meninis sužydėjimas nutrūko. Karo priežasčių būta daug, apie jas daug rašyta, bet, net žvelgiant iš laiko perspektyvos, sunku suvokti, kaip lengvabūdiškai Europa atėjo iki katastrofos, prieškarinio kultūros sunaikinimo. Dauguma europiečių žinią apie karo pradžią sutiko pakiliai ir patriotiškai, vyrai veržėsi į frontą, abi kariaujančios pusės buvo įsitikinę, kad pergalė bus greita ir 1914 m. Kalėdas visi kareiviai jau švęs namuose. Tikrovė pasirodė priešinga: pasaulis paniro į ketverius ilgus metus trukusias masines, industrines skerdynes, destruktiją, kuri galiausiai baigėsi katastrofa karą pradėjusioms valstybėms. Neatsitiktinai jis buvo pramintas Didžiuoju karu. Žlugo imperinės monarchijos – Austrija-Vengrija, Vokietija, Rusija, Osmanų imperija. Didžioji Britanija šiame kare neteko daugiau karių, nei per dar baisesnį Antrąjį pasaulinį karą, Prancūziją ir Belgiją siaubingai nuniokojo karo veiksmai. Tarpukariu karo laimėtojas – Prancūziją, Didžiąją Britaniją apėmė dvasinė visuomenės krizė. Pralaimėjusi Vokietija, apkrauta milžiniškais kontribucijomis, nusirito į ekonominę bedugnę, kuri vedė į nacionalsocialistų ir Hitlerio atėjimą į valdžią, pasibaigusį Antruoju pasauliniu karu. Žlugo carinė Rusija, bolševikai su Vladimiru Leninu priešakyje įvykdė spalio perversmą, prasidėjo raudonasis teroras ir nebūtas pasaulyje socialinis eksperimentas, totalitarinės komunistinės imperijos sukūrimas. Karas pakeitė Europos žemėlapi, žlugusių Rusijos, Austrijos-Vengrijos imperijų teritorijose susikūrė naujos nacionalinės valstybės Lenkija, Čekoslovakija, Vengrija, Latvija, Estija ir kitos, tarp jų ir Lietuva.

Europos tautos, valstybės turi savą I PK patyrimą, savo santykį su juo, savą atmintį, ir jų požiūriai skiriasi. Skirtingai nuo didžiųjų Europos valstybių, Vidurio, Rytų Europos šalims, taip pat ir Lietuvai, karo baigtis atnešė pozityvius rezultatus, įgalino nepriklausomų valstybių susikūrimą, prasmingą susitelkimą savarakiškam politiniam gyvenimui. Tad Lietuvoje skaudūs karo prisiminimai nublanko prieš kovas už nepriklausomybę, visuomenės pakilimą, valstybės kūrimo darbą. Karo atminties ženklai Lietuvoje netapo tokia svarbia peizažo dalimi, kaip Prancūzijoje ar Flandrijoje, kur vyko kruviniausios Vakarų fronto skerdynės, kur kapinėmis, paminklais šiandien nusėti miestai, miesteliai ir kaimai. Lietuvoje kolektyvinė trauma netapo tokia stipri, kaip Vakaruose, jos patirtis nebuvo taip artikuliuota; o išgyvenimai, praradimai, kančios giliau neįsivėžė į visuomenės sąmonę, politikų diskursus, istorikų tyrimus, menininkų kūrinius. Tokią situaciją lėmė įvairios priežastys. Karas visada reiškia individo/visuomenės atsiradimą vienoje ar kitoje kariaujančioje pusėje ir yra susijęs su identiteto problema, savų ir priešų atskyrimu. Lietuvos atveju ši skirtis buvo sudėtinga, ambivalentiška, nes jos gyventojams karas buvo primestas. Prieš savo valią juos įtraukė į ginkluotą konfliktą, lietuvių frontas perskėlė, vyrus į kariuomenę mobilizavo abi kariaujančios pusės, tačiau abi valstybės – tiek Rusija, tiek Vokietija buvo svetimos, grobikės. Lietuvių karo tarnyba buvo prievartinė, jie dažnai neturėjo motyvacijos tarnauti okupacinėse kariuomenėse. Civiliai gyventojai karo metais ypač kentė nuo nepriteklių, žiaurių rekvizicijų, bado, mirė nuo karą lydėjusių ligų, epidemijų – šiltinės, choleros, „ispankos“ (gripo), kurios pražudė turbūt ne mažiau civilių, nei karo frontuose krito karių,

mobilizuotų iš Lietuvos teritorijos. Tad karo atmintis neįgavo tokių išaukštinimo, heroizavimo formų, kaip Vakaruose.

Lietuvoje šis karas buvo primirštas, kukli jo istoriografija ir šaltiniai. Tarpukariu liudininkai rašė atsiminimus, jie paskelbti knygose, tęstinėje serijoje „Karo archyvas“⁴, išleista apžvalgų apie karo metų švietimą, spaudą⁵. I PK metais vokiečių statyti paminklai tarpukario Lietuvoje buvo gerbiami, vis tik nesusiklostė tokie stiprūs kolektyviniai gedulo ritualai, kaip Vakarų Europoje. Sovietmečiu atmintį sistemingai naikino komunistinė ideologija, kuri Didįjį karą traktavo kaip išnaudotojų imperialistų karą prieš išnaudojamuosius ir šlovino po karo įvykusį bolševikų perversmą; ši interpretacija atsispindi ir Vilniaus istorijos tyrimuose⁶. Sovietai naikino karo ženklus ir iš kultūrinės atminties, ir iš miesto peizažo. 1916–1917 m. statyti monumentai, Trijų Kryžių paminklas bei Vokiečių karių memorialas Vingio parke buvo susprogdinti XX a. penktajame dešimtmetyje ir atstatyti tik po Sovietų Sąjungos žlugimo. Nepriklausomybės laikotarpiu Lietuvos istorikų vykdyti I PK laikotarpio tyrimai buvo tikslingai nukreipti į savarankiškos valstybės gimimo metanaratyvą⁷.

Skirtingai nuo Lietuvos, Vakarų Europos šalių istorikai visą XX a. domėjosi I PK, tačiau jie tyrinėjo tik Vakarų frontą, Rytų frontas liko nežinoma žeme, balta dėmė, išskyrus vieną kitą pionierišką veiklą⁸. Vakarų ir Rytų frontų patirtis smarkiai skyrėsi, o Lietuva priklausė Rytų frontui. Jos, kaip ir kitų Rytų, Vidurio Europos šalių patirtis buvo specifinė, nes skirtingai nuo nepriklausomų Vakarų Europos valstybių, čia vieną okupantą keitė kitas, Lietuvos atveju – carinę Rusiją pakeitė kaizerinė Vokietija. Kaip ginkluoto konflikto sąlygomis vyko skirtingų kultūrų, priešingų pusių – agresorių ir nukariautųjų susidūrimas? Reikšmingiausias indėlis šia tema priklauso lietuvių kilmės amerikiečių istorikui, Tennesy universiteto profesoriui Vėjui Gabrieliui Liulevičiui, parašiusiam knygą „Karo žemė Rytų fronte. Kultūra, tautinis identitetas ir okupacija Pirmojo pasaulinio karo metais“⁹. Remdamasis antropologine prieiga, istorikas pažvelgė į Rytų fronto patirtis Lietuvoje iš okupuotųjų ir okupantų perspektyvų, gilinasi į tai, kaip vokiečiai aiškino savo karinę invaziją ir bandė ją pateisinti sau ir kitiems. Pasitelkęs archyvinę medžiagą, dokumentus, spaudą, egošaltinius Liulevičius nagrinėjo, kaip funkcionavo Oberostas ir pateikė „okupacijos anatomiją“, atskleisdamas vokiečių požiūrį į užimtus

- 4 Andrius Martus, *Lietuvoje Europos karės metu: pargrįžimas iš Amerikos Lietuvon, pradžia karės Lietuvoje, Lietuvos vargai laike karės, keturių mėnesių kelionė su karės pabėgėliais iš Lietuvos Rusijos gilumon...*, Worcester, Mass: M. Paltanavicia, 1916; Pranciškus Žadeikis, *Didžiojo karo užrašai, D. 1: 1914–1915–1916 metai*, Klaipėda: Rytas, 1921; Mikas Gudaitis, *Lietuva 1917 metais: kelionės po Lietuvą vokiečių okupacijos metu*, Klaipėda: Rytas, 1925; *Lietuva Didžiajame kare*, sudaryt. Petras Ruseckas, Vilnius: Vilniaus žodis, 1939; Antanas Gintneris, *Lietuva caro ir kaizerio nuguose: atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų, 1914–1918 m.*, Chicago: ViVi printing, 1970; Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, *Karo metų dienoraštis*, t. III, Panevėžys: E.Vaičekausko knygyno leidykla, 2008.
- 5 Marija Urbšienė, *Lietuvos mokykla Didžiojo karo metu*, Kaunas: „Zaibo“ spaustuvė, 1938; Marija Urbšienė, *Vokiečių karo meto spauda ir Lietuva*, Kaunas: Spaudos fondas, 1939.
- 6 Pirmojo pasaulinio karo metu, in: Juozas Jurginis, Vytautas Merkys, Adolfas Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos*, Vilnius: Mintis, 1968, p. 374–381.
- 7 Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius: Vaga, 1996; *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė*. Dokumentų rinkinys, sudaryt. Edmundas Gimžauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2006; Edmundas Gimžauskas, *Vokiečių karinės okupacijos poveikis Lietuvos visuomenei ir besiformuojančiam valstybingumui 1915–1919 m.*, *Karo archyvas*, t. XXV, 2010, p. 98–123.
- 8 Gerd Linde, *Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg*, (Schriften der Arbeitsgemeinschaft für Osteuropaforschung der Universität Münster), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965; Abba Strazhas, *Deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg. Der Fall Ober Ost 1915–1917*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1993; Norman Stone, *The Eastern Front 1914–1917*, Penguin, 1998.
- 9 Vejas Gabriel Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and Occupation in World War I*, Cambridge University Press, 2004.

kraštus ir jų gyventojus, vadų vizijas ir apokaliptinę kareivių patirtį Rytų fronte. Liulevičius nušvietė, kaip prasidėjo vokiečių susidūrimas su Rytų Europa, kokias utopijas siekė įgyvendinti karinė vadovybė, kaip ji konstravo vietinių gyventojų tapatybę, kaip elgėsi su jais, įgyvendindama pagrindinius tikslus – kolonizacijos programą, judėjimo apribojimo ir „kultūros“ politiką. Studija parodė, kokia krize patiems vokiečiams baigėsi karas, pagimdęs karinių *Freikorps* dalinių veiksmų beprotę Rytų fronto žemėse ir pagrindęs revanšistines nacių ambicijas, atvedusias į II PK katastrofą. Kraupiams Rytų Europos vaizdiniais vokiečių literatūroje bei dailėje Liulevičius paskyrė ir straipsnį „Rytai kaip apokaliptinė erdvė“¹⁰.

XXI a. pradžioje istorinių tyrimų situacija ėmė keistis ir Lietuvoje: 2014 m. Vilniuje, Lietuvos istorijos institute, įvyko konferencija „Nacionalinis principas Pirmojo pasaulinio karo metais“¹¹, publikuoti I PK paramilitarizmui skirti tyrimai¹². Pabėgėlių, kareivių mobilizacijos temas nagrinėjo Tomas Balkelis¹³. Karo patirtis ir jų sureikšminimą Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje tyrė Vasilijus Safronovas ir jo kolegos iš Klaipėdos universiteto¹⁴. Daugėja Vakarų istorikų darbų, skirtų Rytų frontui, okupacinei politikai Oberoste¹⁵; Robertas L. Nelsonas, Joachimas Tauberis, Michaelis Klees nagrinėjo, kaip vokiečių kareiviai, žurnalistai matė, suvokė, interpretavo okupuotą Lietuvos kraštą¹⁶; Andrea Griffante nušvietė priešingą perspektyvą, vietinių gyventojų patirtis Oberoste¹⁷.

Paskutinių XX a. dešimtmetį Vakarų istoriografijoje atsirado naujas požiūris, I PK pradėtas interpretuoti ne tik kaip militarinės ar politinės istorijos dalis, bet ir kaip kultūros istorijos dalis. Į karą pažvelgta iš socialinės, kultūrinės istorijos, antropologijos pozicijų. Nuo karinių įvykių raidos mokslininkai atsigręžė į tai, kaip karas paveikė visuomenę, kaip jį suvokė bendruomenės, individai, kokius rado jo išgyvenimo, susitaikymo bei įamžinimo būdus. Vienos pirmųjų šių tyrimų kryptį pasiūlė

10 Vejas Gabriel Liulevicius, *Der Osten als Apokalyptischen Raum*, in: *Traumland Osten. Deutsche Bilder vom östlichen Europa im 20. Jahrhundert*, hrsg. Gregor Thum, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2006.

11 *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 31: *Empires and Nationalisms in the Great War. Interactions in East-Central Europe*. Klaipėda, 2015.

12 *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 28: *Paramilitarism in the Eastern Baltics, 1918–1940: Cases Studies and Comparisons*, Klaipėda, 2014.

13 Tomas Balkelis, In Search of a Native Realm: The Return of World War One Refugees to Lithuania, 1918–24, in: *Homelands: War, Population and Statehood in Eastern Europe and Russia, 1918–1924*, eds. N. Baron, P. Gatrell, Anthem Press, 2004, p. 74–97; Tomas Balkelis, From Imperial Soldiers to National Guardians: German and Lithuanian Volunteers after the Great War, 1918–1919, in: *Transnational Soldiers. Foreign Military Enlistment in the Modern Era*, eds. N. Arielli, B. Collins, Palgrave Macmillan, 2013, p. 127–144; Tomas Balkelis, Memories of the Great War and the Polish-Lithuanian Conflict in Lithuania, in: *The Empire and Nationalism at War*, eds. Eric Lohr, Vera Tolz, Alexander Semyonov and Mark von Hagen, Bloomington: Slavica, 2014, p. 241–256.

14 Vasilijus Safronovas, Pirmojo pasaulinio karo atminimas Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje: naujų tyrimų pradžia, *Lituanistica*, 2015, nr. 3, p. 149–165; Vasilijus Safronovas, Vytautas Jokubauskas, Vygantas Vareikis, Hektoras Vitkus, *Didysis karas visuomenėje ir kultūroje: Lietuva ir Rytų Prūsija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018.

15 Eberhard Demm, *Ostpolitik und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002; Christopher Alan Barthel, *Contesting Russian Borders. The German Military Administration of Occupied Lithuania, 1915–1918*. Dissertation. Providence, Rhode Island, Brown University, 2011.

16 Robert L. Nelson, „Unsere Frage ist der Osten“. Representations of the occupied East in German Soldier Newspapers 1914–1918, in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 51, nr. 4 (2002), p. 500–528; Michael Klees, Begegnung mit dem Osten. Kulturelle Erfahrungen in der Kownoer Etappe, in: *Nordost-Archiv*, Bd. XVII: 2008, p. 137–152; Joachim Tauber, The View from the Top: German Soldiers and Lithuania in the Two World Wars, in: *Forgotten Pages in Baltic History. Diversity and Inclusion*, eds. Martyn Housden, David J. Smith, Amsterdam-New York, 2011, p. 211–238; Joachim Tauber, Wild East: German Impressions on Lithuania, 1915–1918, in: *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 31: *Empires and Nationalisms in the Great War. Interactions in East-Central Europe*, 2015, p. 171–184.

17 Andrea Griffante, We and Homeland: German Occupation, Lithuanian Discourse and War Experience in Ober Ost, in: *Other Fronts, Other Wars? First World War Studies on the Eve of the Centennial*, eds. Joachim Bürgschwenter, Matthias Egger, Gunda Barth-Scalmani, Leiden-Boston: Brill, 2014, p. 237–258.

prancūzų istorikės Stéphane Audoin-Rouzeau ir Annette Becker¹⁸, savo koncepciją įgyvendinę 1992 m. atidarytame Didžiojo karo muziejuje (*Historial de la Grande Guerre*) Peronne. Tyrimų centre atsirado abiejų kariavusių pusių asmeninės karo patirtys, beprecedenčio fizinio smurto išgyvenimas, karo realijų refleksija ir pavaizdavimas įvairiausių žanrų kūriniuose: dienoraščiuose, atsiminimuose, laiškuose, žurnalistikoje bei mene – literatūroje, dailėje, teatre, muzikoje, kine. Metodiniu požiūriu karo liudininkų patirtys apima tris lygmenis: tikrovę (tikrus įvykius, kurie vyko praeityje), patyrimą (kaip tą tikrovę suvokė ir vertino ją išgyvenę žmonės) ir vaizdavimą/ arba reprezentaciją (kaip jie komunikavo patyrimą). Karo patirčių vaizdavimas mene tiesiogiai neatspindi tikrovės: vaizdai tėra tikrovės konstrukcijos, nušviečiančios ne tiek pačius įvykius, kiek reikšmę, kurią tai tikrovei suteikė ją išgyvenę žmonės, bei sociopolitinius faktorius, lėmusius, kaip žmonės suvokė šiuos įvykius ir vaizdavo juos. Ši prieiga svarbi nagrinėjant karo metų dailės kūrinius.

Kultūrinės karo laikotarpio studijos šiandien Vakaruose šakojasi į dvi skirtingas stovyklas, siejančias karo patirtį su „moderniuoju“ arba „tradiciniu“ mentalitetu. Moderniosios pakraipos šalininkai interpretuoja I PK kaip riboženklį, kuris atskyrė XIX a. nuo XX a. ir nulėmė naujojo šimtmečio veidą; akcentuoja tai, kad karas pakeitė tradicines Europos politikos, ekonomikos, mokslo, kultūros struktūras, o jo sukeltos išcentrinės jėgos performavo Europos žemyno politinę geografiją¹⁹. Moderniosios tendencijos šalininkai skaudžią I PK patirtį ir jos išraišką mene aiškina kaip naujos Europos produktą, kaip modernizmo dalį, novatoriškų, prieškaryje gimusių vertybių, naujos pasaulio vizijos ir meninės kalbos pritaikymą karui, jo išgyvenimams išreikšti. Dar karo išvakarėse avangardo menininkai, intelektualai svajoto apie radikalų senojo pasaulio sugriovimą ir iš jo kilsiantį naują, kitokį pasaulį ir naują meną. Netrukus ši iliuzija išsipildė, virto kraupia tikrove, atsisukusia priešinga puse. Ryškiausias šios koncepcijos šalininkas yra latvių kilmės Kanadoje gyvenantis kultūros istorikas Modris Eksteins. Knygoje „Pavasario ritualai: Didysis karas ir moderniojo amžiaus gimimas“²⁰ jis ne tik atskleidė karo ryšius su prieškarinio avangardo nuostatomis ir kūryba, bet ir su pokarinės visuomenės idealais, moderniojo žmogaus psichologija ir vertybėmis.

Kita koncepcija, priešingai, teigia, kad I PK patirties suvokimui ir perteikimui pasitelktos tradicinės vertybės, kad kultūrinės karo pasekmės, privati ir kolektyvinė karo atmintis buvo įkūnytos konservatyvios, tradicinės referencijos rėmuose. Žymiausias šios krypties atstovas amerikiečių istorikas Jay Winteris knygoje „Atminties vietos, gedėjimo vietos. Didysis karas Europos kultūros istorijoje“ tyrinėjo, kaip katastrofą Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje suvokė ir išgyveno individai, bendruomenės, kaip jie ieškojo paguodos ir susitaikymo su ištikusia tragedija, kokius rado kultūrinius gedulo kodus ir jų kalbą. Pasitelkęs memorialinius paminklus, dailės, literatūros, kino kūrinius, Winteris įrodė, kad įvairių šakų kultūrinei produkcijai būdingos tradicinės priemonės, kurias neigė modernistai – „patriotiniai šūkliai, eufemizmai apie mūšius, „šlovę“, „šventuosius kritusius“, trumpai

18 Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *Understanding the Great War*, New York: Hill and Wang, 2002.

19 *The Great War and the Twentieth Century*, eds. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck, New Haven: Yale University Press, 2000.

20 Modris Eksteins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2000.

tariant, visa sentimentalumu ir melu persunkta karo metų propaganda²¹. Galinga I PK varomoji jėga buvo idealai, susiję tradicinėmis vertybėmis – klasikiniais, romantiniais ar religiniais įvaizdžiais, patriotinėmis idėjomis, išplitusiomis elitarinėje ir masinėje kultūroje XIX–XX a. pradžioje ir karo metais. Siekdami dvasinio ir estetinio karo „atpirkimo“, jo katastrofos perteikimo, net avangardo dailininkai pasitelkdavo tradicinius krikščioniškus prisikėlimo iš numirusiųjų, apokalipsės, tvano siužetus.

Pasak Winterio, šios dvi priešingos kultūrinės karo metų interpretacijos, grįstos „tradicijų“ ir „modernumo“, seno ir naujo priešata, atsirado dar iki I PK, egzistavo jo metu ir po jo. „Besitęsiantis dialogas ir apytaka tarp menininkų ir jų publikos, tarp tų, kurie sąmoningai grįžo prie XIX a. formų ir temų, bei tų, kurie siekė jas keisti, daro modernizmo istoriją gerokai sudėtingesnę, nei siūlo paprastas, linijinis atskyrimas tarp „nauja ir „sena“²². Peršasi išvada, kad abi I PK laikotarpio kultūros tyrinėtojų pusės suvokia šių prieštarų tendencijų susipynimą, tačiau tyrimuose linkę akcentuoti skirtingas jo puses.

Menas tapo svarbia karo metų kultūros dalimi, atsidūrusia Vakarų tyrinėtojų akiratyje. Publikuota nemažai veikalų, skirtų įvairiems aspektams: Vakarų fronto kultūrinėms patirtims ir karo atminčiai²³, propagandinių institucijų veiklai²⁴, avangardo dailininkų santykiams su karu²⁵, antikarinėms menininkų strategijoms²⁶. Tyrinėta karo metų meninė produkcija atskirose šalyse – Didžiojoje Britanijoje²⁷, Prancūzijoje²⁸, Vokietijoje²⁹, atlikta lyginamoji vokiečių ir britų dailės analizė³⁰. Knygose, parodose ir jų kataloguose nušviestas populiarių vizualinių medijų – plakatų, iliustruotos spaudos, atvirukų taikymas propagandos tikslams³¹, karikatūros paplitimas

21 Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press, 1996, p. 2.

22 *Ten pat*, p. 3.

23 Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford University Press, 1975; Alex King, Remembering and Forgetting in the Public Memorials of the Great War, in: *The Art of Forgetting*, ed. A. Forty, S. Kuchler, Oxford, NY: Berg, 1999.

24 Meirion and Susie Harries, *The War Artists. British Official War Artists of the Twentieth Century*, London: Michael Joseph, 1983; *Musen an die Front! Schriftsteller und Künstler im Dienst der k. u. k. Kriegspropaganda 1914–1918*, Teil 1. Beiträge, Teil 2. Dokumentation, hrsg. Jozo Dzambo, München: Adalbert Stifter Verein, 2003.

25 Richard Cork, *A Bitter Truth. Avant-Garde Art and the Great War*, New Haven and London: Yale University Press, 1994.

26 *L'autre Allemagne: Rêver La Paix: (1914–1924). Deutschland: Träume von Frieden*. Katalog. Ausstellung, Péronne/Somme: Historial de la Grande Guerre, 2008; *Der Erste Weltkrieg und die Kunst. Von der Propaganda zum Widerstand*. Katalog. Ausstellung, Niedersächsisches Landesmuseum, hrsg. Bernd Küster, Oldenburg: Merlin Verlag, 2008.

27 Sue Malvern, *Modern Art, Britain and the Great War. Witnessing, Testimony and Remembrance*, New Haven: Yale University Press, 2004; Paul Gough, *A terrible Beauty. British Artists in the First World War*, Bristol: Sanson and Co, 2010.

28 *Les Peintres de la Grande Guerre. Archives de L'Illustration*, Paris: Trésor du Patrimoine, 2004.

29 *Bildhauer sehen den Ersten Weltkrieg*, hrsg. Ursel Berger, Gudula Mayr, Veronika Wiegartz, Bremen: Arbeitsgemeinschaft Bildhauermuseen und Skulpturensammlungen, 2014.

30 Kai Artinger, *Agonie und Aufklärung. Krieg und Kunst in Grossbritannien und Deutschland im 1. Weltkrieg*, Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften, 2000.

31 Нина Бабурина, *Русский плакат первой мировой войны*, Москва: Искусство и культура, 1992; *Les affiches de la Grande Guerre*. Catalogue. Peronne: Martele Edition, 1998; *La grande guerra degli artisti. Propaganda e iconografia bellica in Italia negli anni della prima guerra mondiale*, Museo Marino Marini, Firenze: Polistampa, 2005; Jim Aulich, John Hewitt, *Seduction or Instruction? First World War Posters in Britain and Europe*, Manchester and New York: Manchester University Press, 2007; Christine Brocks, *Die bunte Welt des Krieges. Bildpostkarten aus dem Ersten Weltkrieg 1914–1918*. (Frieden und Krieg, Beiträge zur Historischen Friedensforschung, Band 10), Klartext Verlag, 2008; 1914–1918. In *Papiergewittern. Die Kriegssammlungen der Bibliotheken*. Strassburger National- und Universitätsbibliothek. Ausstellungskatalog, Somogy Art Publishers, 2008; Brigitte Hamann, *Der Erste Weltkrieg. Wahrheit und Lüge in Bildern und Texten*, München-Zürich: Piper, 2008; *Glaubenssache Krieg. Religiöse Motive auf Bildpostkarten des Ersten Weltkriegs*, hrsg. Heidrun Alzheimer, Bad Windsheim: Verlag Fränkisches Freilandmuseum, 2009; *Picture this. World War I posters and visual culture*, ed. Pearl James, Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2009.

spaudoje³², tyrinėtą to meto fenomeną – masinės pramoginės kultūros suklestėjimą³³. Lietuvoje pastarąjį dešimtmetį taip pat pradėti karo metų kultūros, meno tyrimai: dailės istorikės Giedrė Jankevičiūtė ir šios knygos autorė 2011 m. organizavo tarptautinę konferenciją, skirtą dviejų pasaulinių karų dailei³⁴, Vytauto Didžiojo universitete 2013–2015 m. Rasos Andriušytės-Žukienės vadovaujama tarpdalykinė mokslininkų grupė (Rasa Antanavičiūtė, Laimonas Briedis, Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Lara Lempertienė) vykdė projektą „Lietuva karuose: kultūra, tapatybės, egzilis“, skirtą dviejų pasaulinių karų meninei kultūrai Lietuvoje³⁵.

Vilnius užima specifinę, atskirą vietą I PK Lietuvos istorijoje ir kultūroje. Skirtingai nuo likusios valstietiškos Lietuvos, jame gyveno daugiatautė, urbanistinė visuomenė, be to, čia buvo Rytų fronto centras, okupacinės kariuomenės vadovybės rezidavimo vieta. Savita miestų patirtis kare, miestiečių laikysena jau pateko į tyrinėtojų akiratį užsienyje³⁶, nušviestas meninis gyvenimas karo metais³⁷, tačiau Vilnius tokių tyrimų kol kas nesulaukė. Kaip daugelis miestų, jis istoriškai susiklostė kaip multikultūrinis darinys, tad kiekviena tautinė bendruomenė turėjo savo santykius su ginkluotu konfliktu, savo kančias ir netektis. Dar prieš karą susiformavę tautų poreikiai, interesai, tikslai turėjo įtakos jų pažiūroms ir santykiui su karu. Skirtingos Vilniaus tautinės bendrijos turi ir skirtingą karo metų istoriografiją, karo metų patirties refleksija ir atmintis yra segmentuota. Dar 1918 m. Ludwikas Abramowiczius sudarė karo metų vokiškų, lenkiškų, lietuviškų dokumentų apie Lietuvą rinkinį, kurių didelė dalis susijusi su Vilniaus problemomis³⁸; Krokuvėje publikuoti Vilniaus lenkų organizacijų memorandumai okupacinei valdžiai³⁹; tarpukariu išleisti poeto Czesława Jankowskio, Wacława Gizbert-Studnickio dienoraščiai⁴⁰, neseniai publikuoti I PK Vilniaus lenkų atsiminimai⁴¹, monografija, skirta tuometiniam burmistrui Michałui Węslawskiu⁴². Skelbti Vilniuje gyvenusių

32 Katja Stolarow, Die Deutsche Karikatur im Ersten Weltkrieg, in: *Der Erste Weltkrieg und die Kunst. Von der Propaganda zum Widerstand*, hrsg. Bernd Küster. Katalog, Ausstellung. Niedersächsischer Landesmuseum, Oldenburg: Merlin Verlag, 2008; *Der Erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*, hrsg. Eberhard Demm, Hannover: Fackelträger Verlag, 1988.

33 *European Culture in the Great War: the Arts, Entertainment, and Propaganda 1914–1918*, ed. Aviel Roshwald and Richard Stites, Cambridge University Press, 2002; *Russian Culture in War and Revolution, 1914–22*, vol. 1: *Popular Culture, the Arts, and Institutions*, ed. Murray Frame, Boris Kolonitskii, Steven G. Marks and Melissa K. Stockdale, Bloomington: Slavica, 2014.

34 *Dailės istorijos studijos / Art History studies*, t. 5: *Art and Artistic Life during the Two World Wars*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.

35 Projekto rezultatai publikuoti straipsnių rinkinyje *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Rasutė Žukienė, Boston: Academic Studies Press, 2016.

36 *1914–1918 Cities at War*. (Brussels City Archives, XLVI), ed. Gonzague Pluinage, 2014; Mark R. Hatlie, *Riga at War 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multi-ethnic Metropolis* (Studien zur Ostmitteleuropaforschung, Bd. 30), 2014.

37 Ирина Купцова, *Художественная жизнь Москвы и Петрограда в годы Первой мировой войны: июль 1914–февраль 1917 г.*, Санкт Петербург: Нестор, 2004.

38 *Litwa podczas wojny: zbiór dokumentów, uchwał, odezw i t. p.*, zebrał L.A. [Ludwik Abramowicz], Warszawa, 1918.

39 *Litwa za rządów ks. Isenburga*, Kraków: Krakowski Oddział Zjednoczenia Narodowego, 1919.

40 Czesław Jankowski, *Z dnia na dzień: Warszawa 1914 – Wilno 1915*, Wilno: Wydawnictwo Kazimierza Rutkiewicza, 1923; Wacław Gizbert-Studnicki, *Stosunek Wilna do legionów. Kartki bez retuszu z pamiętnika 1916–1917 r.*, Warszawa: Skład główny w Warszawie w Księgarni głównej wojskowej, 1928; Stanisław Cywiński, *Kartki z pamiętnika (1914–1920)*, Wilno: Drukarnia Dziennika Wileńskiego, 1931.

41 *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej: materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich*. (Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach 1795–1918; t. 1), opracowanie, wstęp i przypisy Małgorzata i Marek Przeniosło, Kielce, 2014.

42 Waldemar Wołkanowski, *Michał Węslawski: biografia prezydenta Wilna w latach 1905–1916*, Opole: Wydawnictwo Nowik druk, 2015.

lietuvių atsiminimai iš I PK laikotarpio⁴³. Dar karui nesibaigus žydiškoji bendruomenė išleido kelis atminimo knygos tomus, įamžinančius Vilniaus žydų gyvenimo pokyčius ir pasiekimus karo metais bei šį laikotarpį apmąstančią kolektyvinę studiją⁴⁴. Karo liudininkų atsiminimai paskelbti Žydų istorinės ir etnografinės draugijos tinklalapyje⁴⁵, Stanfordo universitete apginta disertacija, skirta žydiškojo Vilniaus kaitai I PK metais⁴⁶. Daugiataučio Vilniaus politines, kultūrinės kolizijas 1915–1920 m. laikotarpiu tyrinėjo istorikas Andrzejus Puksztas⁴⁷, Pietų Iliojaus universiteto profesorius Theodore'as R. Weeksas pateikė istorinę Vilniaus raidą I PK metais⁴⁸. Kultūrinės geografijos atstovas Laimonas Briedis knygoje „Vilnius savas ir svetimas“ nupiešė I PK Vilniaus vaizdinį vokiečių akimis, paremtą eseistiniu Pauliaus Monty veikalu apie klajones po okupuotą miestą⁴⁹ ir parašė įžangą šio veikalo vertimui į lietuvių kalbą⁵⁰.

I PK metų Lietuvos ir Vilniaus dailė mums beveik nepažįstama. Sovietmečiu menotyrininkai negalėjo ja domėtis dėl politinių, ideologinių priežasčių, apie ją neužsiminta akademinėje XX a. lietuvių dailės istorijoje. Karo metai fragmentiškai atskleisti dailininkų atsiminimuose⁵¹, monografiniuose tyrimuose, skirtuose Pauliui Galaunei⁵², Adomui Varnui⁵³, Antanui Vivulskiui⁵⁴, Justinui Vienožinskiui⁵⁵, Kajetonui Sklėriui⁵⁶, Ferdynandui Ruszczycai⁵⁷. Rasa Antanavičiūtė tyrinėjo politinės galios raišką Vilniaus viešosiose erdvėse I PK metais, karo atmintį Lietuvoje⁵⁸. To meto fotografija nagrinėta Stanislovo Žvirgždo, Agnės Narušytės,

- 43 Liudas Gira, Vilniaus gyvenimas po vokiečiais, *Mūsų senovė*, t. 1, nr. 2, 1921, p. 21–38, nr. 3, 1922, p. 410–424; Petras Klimas, *Dienoraštis 1915 XII 1–1919 01 19*, Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1988; Pranas Bieliauskas, *Vilniaus dienoraštis: 1915.XII.26–1919.XI.26*, Trakai: Voruta, 2009; Jonas Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir neruų ligos istorija, 1851–1922*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- 44 *Vilner zamelbukh*, ed. Tsemakh Szabad and Moyshe Shalit, 2 vols., Vilna: N. Rosental, 1916, 1918; *Pinkas far der Geschichte fun Vilne in di Yorn fun Milkhome un Okupatsie*, Wilne: Tzionson un Kamp, 1922.
- 45 Anatolij Chayesh, *On the Front Line in Lithuania, 1915: Stories of Jewish Eyewitnesses*. Narratives of Jewish Eye-Witnesses in the fond of the Jewish Historical and Ethnographical Society, www.litvaksig.org/information-and-tools/online-journal/on-the-front-line-in-lithuania-1915; Hirsz Abramowicz, *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II, (Raphael Patai Series in Jewish Folklore and Anthropology)*, Wayne State University Press, 1999.
- 46 Andrew N. Koss, *World War I and the Remaking of the Jewish Wilna, 1914–1918*. Dissertation, Stanford University, 2010.
- 47 Andrzej Puksztas, *Między stołecznością a partykularyzmem: wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2006.
- 48 Theodore R. Weeks, Vilnius in World War I, 1914–1920, in: *Nordost-Archiv*, Bd. XVII, 2008, p. 34–57.
- 49 Laimonas Briedis, *Vilnius savas ir svetimas*, Vilnius: Baltos lankos, 2011; Laimonas Briedis, The Art of Walking in Wartime Wilna, in: *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Rasutė Žukienė, Boston: Academic Studies Press, 2016, p. 1–24.
- 50 Paul Monty, *Vilniaus kelrodis. 1918-ųjų miesto veidas*, įvado aut. Laimonas Briedis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018.
- 51 Kazys Šimonis, *Gyvenimo nuotrupos*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 149–155; Antanas Žmuidzinavičius, *Paletė ir gyvenimas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1961, p. 210–211; Juozas Rimantas, *Petras Rimša pasakoja*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1964, p. 232–245. *Barbora Didžiokienė. Mažosios dailininkės prisiminimai*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Lyčių studijų centras, 2011, p. 280–486.
- 52 Zita Žemaitytė, *Paulius Galaunė*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 56–59.
- 53 Zita Žemaitytė, *Adomas Varnas. Gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- 54 Nijolė Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis 1877–1919. Tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
- 55 Dalia Ramonienė, *Justinas Vienožinskis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004, p. 75–91.
- 56 *Kajetonas Sklėrius. Iš klajonių*. Katalogas, sudaryt. ir teksto autorė Jolita Mulevičiūtė, Kaunas: M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2006.
- 57 Algė Andriulytė, *Ferdynandas Ruszczycas. Civis Vilnensis Sum*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018, p. 130–134.
- 58 Rasa Antanavičiūtė, *Politinės galios simboliai Vilniaus viešojoje erdvėje 1895–1953 metais*. Disertacija, Vilniaus Dailės akademija, 2015; Rasa Antanavičiūtė, Memory and Representation of World War I in Lithuania, in: *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Rasutė Žukienė, Boston: Academic Studies Press, 2016, p. 175–202.

Margaritos Matulytės straipsniuose⁵⁹; šioje monografijoje su nedidelėmis išimtimis apsiribota daile.

Reikia pažymėti, kad karo vaizdinių lietuvių dailininkų kūryboje buvo mažai ir šiuo požiūriu mūsų dailės situacija smarkiai skyrėsi nuo kaimynų, pavyzdžiui, latvių. Fronto linija padalino Latvijos teritoriją: karo pradžioje vokiečiai okupavo Kurzemę, kita Latvijos dalis su Ryga liko Rusijos imperijos pusėje. Carinė valdžia leido suformuoti latvių šaulių pulkus, kurie didvyriškai gynė Rygą nuo vokiečių, įkvėpti patriotinių tėvynės vadavimo obalsių. Šiuose pulkuose kariavo latvių dailininkai Jazeps Grosvalds, Nikolavs Strunke ir kiti. Jų ekspresyvūs kūriniai, vaizduojantys mūsų scenas, numiotus kraštovaizdžius, karo pabėgėlius pripažinti latvių modernizmo klasika, nuodugnai ištyrinėta dailės istorikų⁶⁰. Skirtingai nuo Lietuvos, Latvijos visuomenė karo metų patirtis heroizavo, išaukštino, interpretavo kaip valstybės laisvės iškovojimo paradigmą. Lietuvoje karo liudijimai dailės kūriniuose liko neišplėtoti.

Karo metais sukurtų darbų Lietuvos muziejuose nedaug. Beveik neišliko vokiečių dailininkų kūrinių originalų, tad vizualinės medžiagos semtasi iš Oberoste leistų publikacijų, laikraščių bei jų iliustruotų priedų, karo metų knygų ir albumų⁶¹. Į tyrimo lauką pateko ne vien tradicinės dailės šakos, bet ir populiarioji kultūra, spaudos kūriniai, dailės hierarchijoje laikyti menkaverte produkcija. Greta tradicinių dailėtyros priėgų, tyrimas remiasi socialine dailės istorija, ieškant atsakymo, kas ir kaip veikė karo meto meninę kūrybą. Kokias funkcijas įgijo dailė, populiarioji vizualinė produkcija gincluoto konflikto metu? Kokį Vilniaus įvaizdį ir kaip konstravo vokiečių menininkai?

Knygoje pristatomas tyrimas yra transnacionalinis, peržengęs nacionalinės dailės istorijos ribas, nes dėmesio centre atsidūrė naujas Vilniaus meninės scenos dalyvis – vokiečių dailininkai. Kas buvo tie dailininkai, atvykę į Vilnių kaip kareiviai? Nuožmūs okupantai? Smalsūs stebėtojai? Pastabūs turistai? Poetiškai klajūnai? Propagandos įrankiai išplautais smegenimis? Ideologiniai manipulatoriai vaizdais? Karo traumuoti žmonės, tapę pacifistais? Arogantiški aukštesnės kultūros nešėjai? Naujausių Vakarų dailės krypčių atstovai? Ieškant atsakymo, remtasi jų kūryba, to meto straipsniais spaudoje, šiuolaikine istoriografija, Oberoste tarnavusių vokiečių atsiminimais⁶², kurie jau verčiami į lietuvių kalbą⁶³.

59 Skirmantas Valiulis, Stanislovas Žvirgždas, Nežinomų vaizdų istorija, in: *Fotografijos slėpiniai*, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2002; Margarita Matulytė, Agnė Narušytė, Pirmasis pasaulinis karas ir fotografija, in: *Camera obscura. Lietuvos fotografijos istorija 1839–1945*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2016, p. 519–530.

60 Kristiāna Ābele, Out from behind the Fireplace. The Progress of Latvian National Emancipation in Art Life during the First World War, in: *Dailės istorijos studijos / Art History studies*, t. 5: *Art and Artistic Life during the Two World Wars*, eds. Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 14–36; Eduards Kļaviņš, Artistic Life under the Conditions of War, the Collapse of Empire and the Changes in Political Regime 1914–1919, in: *Art History of Latvia. Vol. V: Period of Classical Modernism and Traditionalism 1915–1940*, ed. Eduards Kļaviņš, Riga: Institute of Art History of the Latvian Academy of Art, 2014, p. 33–51; Dace Lambergā, Pirmais pasaules karš un latviešu klasiskā modernism dzimšana. The First World War and the Birth of Latvian Classical Modernism, in: *„1914“ Eiropas Kultūras Galvaspilsētas Izstāde*, Riga: Neputns, 2014, p. 95–111.

61 Hermann Struck, Herbert Eulenberg, *Skizzen aus Litauen, Weißrussland und Kurland*, Berlin: Georg Stilke, 1916; *Das Land Ober Ost: Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok-Grodno*, Stuttgart, Berlin: Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917; *Bilder aus Litauen*, hrsg. Richard Schlichting, L. Osman, Kowno: Kownoer Zeitung, 1917; Paul Monty, *Wanderstunden in Wilna*, Wilna: Verlag der Wilnaer Zeitung, 1918; Paul Weber, *Wilna eine Vergessene Kunststätte*, Wilna: Verlag der Zeitung der 10. Armee, 1917.

62 Sammy Gronemann, *Hawdolooh und Zapfenstreich: Erinnerungen an die ostjüdische Etappe 1916–1918*, Berlin: Jüdischer Verlag, 1924; Friedrich Bertkau, *Das amtliche Zeitungswesen im Verwaltungsgebiet Ober-Ost. Beitrag zur Geschichte der Presse im Weltkrieg*, Leipzig: Verlag Emmanuel Reinicke, 1928; Hans Frentz, *Über den Zeiten. Künstler im Kriege*, Freiburg im Breisgau: Urban-Verlag, 1931; Paul Fechter, *Menschen und Zeiten. Begegnungen aus fünf Jahrzehnten*, Berlin und Hamburg: Deutsch Buch Gemeinschaft, 1949.

63 *Kaizerio kareivis Lietuvoje: Ivero Henningseno laiškai ir piešiniai*, sudaryt. Kaj Henningsen, Lars N. Henningsen, Martin Bo Nørregård (Serija I pasaulinis karas), Vilnius: Briedis, 2017.

Vladas Drėma buvo vienintelis lietuvių autorius, įtraukęs vokiečių kūrinius į Vilniaus ikonografijos studiją, publikuotą jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę⁶⁴. Skirtingai nuo Drėmos, kuris anuomet negalėjo gauti informacijos apie tuos dailininkus, šiandien atsivėrė galimybės Vakarų muziejuose, archyvuose, bibliotekose ieškoti kūrinių ir dokumentinės medžiagos, pasitelkti vokiečių menotyrininkų darbus⁶⁵. Tiesa, jų istoriografijoje, nušviečiančioje Rytų fronte dirbusių dailininkų kūrybą, karo laikotarpis vadinamas „Rusijos periodu“ ir dažnai korektiškai nutylimas; tik paskutiniuoju metu atsiranda jam skirtų darbų⁶⁶. Literatūros apie šį periodą ieškota Berlyno dailės akademijos archyve, Miuncheno dailės istorijos instituto bibliotekoje, Vokietijos nacionalinėje bibliotekoje Leipcige. Rastoji medžiaga atvėrė naują perspektyvą, leido pažvelgti į vokiečių dailininkų kūrybą ne tik iš „išorės“, bet „iš vidaus“, vokiečių meno konteksto. Šaltinių, kūrinių, susijusių su Vilniaus laikotarpiu, ieškota už Lietuvos ribų; naujos, nežinomos lituanistinės medžiagos rasta Ascherslebena miesto muziejuje (Vokietija), Vokiečiakalbės Belgijos bendruomenės kolekcijoje Eupene (Belgija), Berlyno žydų muziejuje, Berno dailės muziejuje (Šveicarija), bendrauta su dailininkų palikuonimis⁶⁷. Vokiečių dailininkų kūrybą Vilniuje knygos autorė pristatė straipsniuose, publikuotuose Lietuvos ir užsienio leidiniuose⁶⁸.

Tyrimo metu autorė ypač domino vizualinė I PK interpretacija Vakarų Europoje; aplankyti naujausi šiam karui skirti muziejai, – Didžiojo karo muziejus Meaux (Prancūzija), atnaujinti „Flandrijos laukų“ muziejus Ypre (Belgija), Imperinis karo muziejus Londone. 2014 m. susipažinta su ekspozicijomis, skirtomis I PK šimtmečio

64 Vladas Drėma, *Dinges Vilnius*, Vilnius: Vaga, 1991.

65 Hans Richter, *Walter Buhe als Graphiker*, Leipzig: Verlag der Deutscher Buchgewerbevereins, 1932; Clementine Schack von Wittenau, *Karl Schmoll von Eisenwerth: Malerei – Grafik – Glaskunst*, Dachauer Gemäldegalerie, Stuttgart: Arnold, 1995; Jane Rusel, *Hermann Struck (1876–1994): das Leben und das graphische Werk eines jüdischen Künstlers*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Lang, 1997; *Magnus Zeller, Entrückung und Aufrubr*. Ausstellung. Stadtmuseum Berlin, Museum Ephraim-Palais, hrsg. Dominik Bartmann, Berlin: Stiftung Stadtmuseum, 2002; Helmut Schumacher, Klaus J. Dorsch, *A. Paul Weber: Leben und Werk in Texten und Bildern*, Hamburg, Berlin, Bonn: Mittler, 2003; *Zimmer frei für Cornelia Gurlitt, Lotte Wahle und Conrad Felixmüller*. Ausstellungskatalog, hrsg. Hubert Portz, Kunsthaus Désirée, Hochstadt, 2014; *Cornelia Gurlitt: širdies kelionė. Vilnius vokiečių ekspresionistės akimis / Cornelia Gurlitt: The Journey of the Heart. Vilnius of 1915–1917 in the Eyes of German Expressionist / Cornelia Gurlitt: Reise des Herzens. Vilnius mit den Augen einer deutschen Expressionistin: 1915–1917*. Ausstellungskatalog, hrsg. Hubert Portz, Staatlichen Jüdischen Gaon-von-Vilnius-Museum, 2015.

66 Aya Soika, *Wellenbruch. Die Künstler der Brücke im Ersten Weltkrieg, 1914–1918*, München, London, New York: Prestel, 2014, p. 151–174.

67 Su vokiečių dailininko Walterio Buhės sūnumi Thomasu Buhe autorė susitiko 2015 m. balandį Leipcige.

68 Laima Laučkaitė-Surgailienė, The Image of an Occupied City: Walter Buhe's Vilnius of the First World War, in: *Dailės istorijos studijos / Art History studies*, t. 5: *Art and Artistic Life during the Two World Wars*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012, p. 121–140; Laima Laučkaitė, *Vaizdo kontrolė I pasaulinio karo Vilniaus periodikoje: Zeitung der 10. Armee atvejis*, in: *Dailės istorijos studijos*, t. 6: *Vaizdo kontrolė*, sudaryt. Lina Balaišytė, Erika Grigoravičienė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2014, p. 102–117; Laima Laučkaitė-Surgailienė, Vilniaus tapatybė Pirmojo pasaulinio karo metais: vokiečių žvilgsnis, in: *Sostinė kaip tapatumo simbolis: Vilnius ir Kaunas tarpukario kultūroje*, sudaryt. Alma Lapinskienė, Viktorija Šeina, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 17–40; Laima Laučkaitė, Art at the Opposite Side of the Front: German Artists in Ober Ost in World War I, in: *Muzeja raksti 6*, ed. Gundega Čebere, Riga: Latvijas Nacionālais mākslas muzejs, 2015, p. 213–224; Laima Laučkaitė-Surgailienė, Jewish Vilnius in the Works of German Artists, in: *The Art of Identity and Memory. Toward a Cultural History of the Two World Wars in Lithuania*, ed. Giedrė Jankevičiūtė, Rasutė Žukienė, Boston: Academic Studies Press, 2016, p. 25–84; Laima Laučkaitė, Spalvoti Arnoldo Cveigo Vilniaus karoliai, in: *Dailės istorijos studijos*, t. 7: *Vaizdų tekstai – tekstų vaizdai*, sudaryt. Lina Balaišytė, Erika Grigoravičienė, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2016, p. 110–134; Laima Laučkaitė, Der Erste Weltkrieg: Die Entdeckung von Vilnius, in: *Fortsetzung folgt: im Zuge der Moderne. Ein Jahrhundert Litauen 1918–2018*, hrsg. Giedrė Jankevičiūtė, Nerijus Šepetyš, Vilnius: Lithuanian Culture Institute, 2017, p. 160–171; Laima Laučkaitė, Our Alien Legacy: German Art during World War I in Vilnius, *Kunstiteaduslikke Uurimus / Studies in Art and Architecture* (Tallinn), 2018, vol. 27/1–3, p. 153–173.

minėjimui Briuselyje⁶⁹, kompleksiniu parodų ciklu Berlyne⁷⁰. Šios ekspozicijos atskleidė karo diskurso posūkį nuo patriotinio-militarinio patoso link kultūrinio, antropologinio pjūvio. Karo metų dailės paroda surengta 2014 m. Rygoje: pavadinta „1914“ ji buvo stambiausias Rygos kaip metų Europos kultūros sostinės renginys, kuriam surinkti kūriniai iš Vidurio ir Rytų Europos dailės muziejų, o karo laikotarpis nušviestas kaip pasakojimas apie moderniojo meno tapsmą nacionalinių valstybių kūrimosi fone⁷¹. I PK metų lenkų legionams dailėje skirta paroda įvyko Krokuvoje⁷². Šios parodos suteikė lyginamąją perspektyvą, pažintį su platesniu europiniu meno, kultūros kontekstu.

Istorinius įvykius nušviečiančios parodos rengtos ir Lietuvoje. Lietuvos nacionaliniame muziejuje 2009 m. įvyko fotografijų, dokumentų paroda „Pirmasis pasaulinis karas ir Lietuva“; Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje 2014 m. – paroda „Lietuvos visuomenė Pirmojo pasaulinio karo pradžioje: įvykiai, draugijos, asmenybės“⁷³, virtualų dokumentikos pristatymą iš savo fondų surengė Lietuvos valstybės istorijos archyvas⁷⁴. Visos šios ekspozicijos apsiribojo lietuviškuoju karo patyrimu. Šimtmečiui paminėti 2014 m. Kaune parodyta žymaus belgų dailininko Louiso Raemaekerso karo meto karikatūrų kolekcija, saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje⁷⁵. Knygos autorė kartu su Giedre Jankevičiūte 2014 m. Grafikos meno centre Vilniuje surengė plakatų parodą „Okupacijos realijos: Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų plakatai Lietuvoje“⁷⁶, kurioje šio žanro kūriniai nušviesti istoriniame kontekste.

Kol kas stokojame tiek mokslinių tyrimų, tiek platesnio, populiaresnio I PK metų kultūros, meno pažinimo. Tą spragą užpildyti ir siekia ši knyga. Jos struktūrą lėmė politinė periodizacija: pirmoji knygos dalis skirta miestui Rusijos imperijos sudėtyje karo pradžioje, antroji, kur kas platesnė dalis – kaizerinės Vokietijos okupacijos periodui. Pastarojo analizė apima tris teminius blokus: okupuoto miesto apropiaciją bei meninį gyvenimą; to meto dailę ir vizualinę produkciją; vokiečių santykį su vietiniu meniniu paveldu. Trečioji knygos dalis skirta atvejo studijoms, žymiausiems Vilniaus menininkams bei tiems vokiečių autoriams, kurių kūryba netelpa į propagandinės dailės rėmus.

69 2014 m. paroda „Briuselis vokiečių metais“ vyko Briuselio miesto muziejuje, paroda „14–18, tai mūsų istorija!“ – Karališkajame kariuomenės ir militarinės istorijos muziejuje Briuselyje.

70 I PK skirtą platų teminį ciklą Berlyne sudarė 2014 m. šios ekspozicijos: „Nuo 1914 iki 1918 – Pirmasis pasaulinis karas“ Vokiečių istorijos muziejuje, dvi antropologinės parodos „Karo jausmas. Karas tarp propagandos ir pergyvenimų“ bei „Fonografuoti garsai – Fotografuoti momentai. Garsų ir vaizdų dokumentai iš Pirmojo pasaulinio karo vokiečių belaisvių stovyklų“ Dahlemo Europos kultūrų muziejuje. Berlyno Paveikslų galerijoje surengta paroda „Brolių van Eickų Gento altorius ir Pirmasis pasaulinis karas“ nušvietė dailės paveldo dalybas I PK metu. Berlyno meno bibliotekoje vyko paroda „Karas ir drabužiai 1914–1918“, parodžiusi, kaip karas keitė Europos mados raidą. Berlyno fotografijos muziejus surengė parodą „Fotografija Pirmajame pasauliniame kare“, pasakojančią apie šios medijos panaudojimą kare. Bode skulptūros muziejuje veikė ekspozicija, pavadinta „Aukšą duodu už geležį. Pirmas pasaulinis karas medaliuose“, o Berlyno „Brücke“ muziejuje paroda „Pasaulių lūžis. Brücke dailininkai Pirmajame pasauliniame kare 1914–1918“.

71 „1914“. *Europas Kultūras Galvaspilsētas Izstāde. Exhibition of the European Capital of Culture*, Rīga, Latvijas Nacionālā mākslas muzeja izstāžu zāle Arsenāls, kataloga sastādītājas Ginta Gerharde-Upeniece, Natalja Jevsejeva, Rīga: Neputns, 2014.

72 *Legiony polskie 1914–1918. Wystawa w stulecie wybuchu Wielkiej Wojny i Czynu Legionowego*, Kraków: Muzeum Narodowe, 2014.

73 „Lietuvos visuomenė Pirmojo pasaulinio karo pradžioje: įvykiai, draugijos, asmenybės“: www.mab.lt/Pirmasis-pasaulinis-karas-pradzia/index.html

74 Lietuvos valstybės istorijos archyvas parengė parodą „Pirmajam pasauliniam karui – 100“: www.archyvai.lt/lt/ivat/lvna_virtuali_pirmas_karas.html

75 Paroda „Tango su Mirtimi: Pirmasis pasaulinis karas Luiso Ramakerso karikatūrose“ vyko 2014 06 27 – 2015 06 14 istorinėje Lietuvos respublikos Prezidentūroje Kaune.

76 *Okupacijos realijos: Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų plakatai Lietuvoje. The Reality of Occupation: Posters in Lithuania During World War I and World War II*. Katalogas, sudaryt. Giedrė Jankevičiūtė, Laima Laučkaitė-Surgailienė, Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2014.